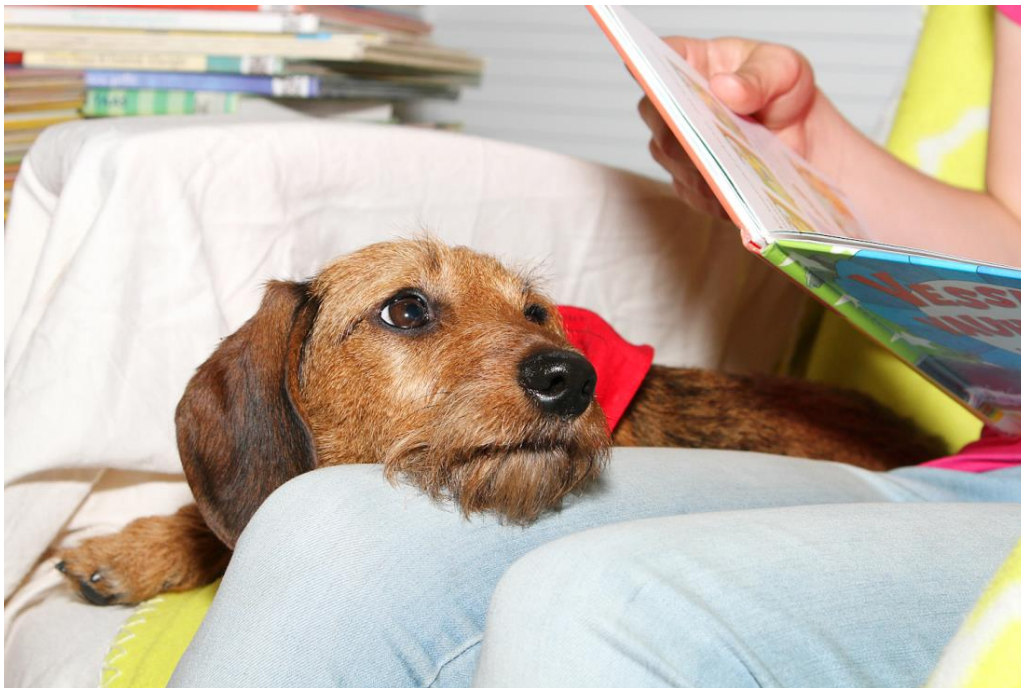


LAATUSUOSITUS YLEISTEN KIRJASTOJEN LUKUKOIRATOIMINTAAN



Kansalliset suositukset lukukoiratoimintaan kirjastoissa -hanke

Mikkelin kaupunginkirjasto – Etelä-Savon maakuntakirjasto

16.11.2016

SISÄLLYS

1 Johdanto	2
2 Hankkeen taustaa.....	3
3 Lukukoiratoiminnan osa-alueet.....	4
3.1 Kennelliiton lukukoiraohjaaja.....	4
3.2 Kennelliiton lukukoira	4
3.3 Koulutus ja soveltuvuuden arviointi.....	8
4 Kirjaston rooli lukukoiratoiminnassa.....	10
4.1 Tiedottaminen	10
4.2 Tilat ja toiminnan edellytykset kirjastossa	11
4.3 Toiminnan organisointi kirjastoissa	11
4.4 Luettavat kirjat ja lukupassi tai vastaava.....	12
4.5 Kirjastojen lukukoiratoiminnan yhteyshenkilöiden verkosto	13
5 Yhteenveto.....	14
6 Lähteitä	15

1 JOHDANTO

Laatusuositus on toteutettu Mikkelin kaupunginkirjaston hallinnoimassa ja Itä-Suomen aluehallintoviraston rahoittamassa Kansalliset suositukset lukukoiratoimintaan -hankkeessa (2015–2016) ja sen tarkoitus on ohjeistaa Suomen yleisiä kirjastoja lukukoiratoiminnan järjestämisessä. Suositus on toteutettu yhteistyössä Suomen Kennelliiton kanssa, jonka oma lukukoiratoimintaan liittyvä hanke alkoi samanaikaisesti Mikkelin kaupunginkirjaston hankkeen kanssa.

Suosituksessa kerrotaan ensin lyhyesti hankkeen taustaa, sitten koiraa ja sen ohjaajaa koskevat suositukset ja vaatimukset, Kennelliiton kaverikoiratoiminnasta erotetun lukukoiratoiminnan periaatteita sekä kirjaston vastuulla olevat tehtävät.

Laatusuositus toimii työkaluna toiminnan aloittamisessa niissä kirjastoissa, joissa lukukoiratoimintaa ei vielä ole, mutta joissa sen aloittaminen kiinnostaa. Lisäksi sen tarkoitus on tarjota apua kirjastoille toiminnan järjestämisessä ja kehittämisessä sekä tiedottamisessa. Lukukoiratoiminta on osa lukemisen edistämistä ja lukutaidon tukemista, joten se on luonteva osa myös kirjastojen toimintaa. Laatusuosituksella pyritään myös siihen, että toimintaan tulisi selkeyttä sekä yhteiset periaatteet, jolloin niin lukijoiden, koirakoiden kuin kirjastojen henkilökunnan on helppo sitoutua yhteisesti sovittuihin pelisääntöihin.

Laatusuositus lähtee siitä, että kirjastoissa käytetään Kennelliiton hyväksymää lukukoira, mikä toimintamallina helpottaa kirjastojen toimintaa esimerkiksi vakuutusten ja koirakoiden testaamisen osalta.

2 HANKKEEN TAUSTAA

Lukukoiratoiminta on levinnyt Suomeen Yhdysvalloista. Lukukoiratoiminta on osa eläinavusteista toimintaa (Animal-Assisted Activity, AAA). Eläinavusteista toimintaa ei tule sekoittaa eläinavusteiseen *terapiaan* (Animal-Assisted Therapy, AAT), jossa eläin on osa tavoitteellista, ammatillista hoito- tai kuntoutusprosessia ja jolloin sen ohjaaja on päteväitynyt eläinavusteisen toiminnan ohjaamiseen ja lisäksi usein esimerkiksi kasvatus-, hoito- tai sosiaalialan ammattilainen. Eläinavusteinen *toiminta* on puolestaan useimmiten vapaaehtoisuuteen pohjautuvaa. Tällöin eläimen ohjaajan ei tarvitse olla millekään määrätylle alalle päteväitynyt eikä toiminnan lähtökohtaisesti tarvitse olla säännöllistä.

Eläinavusteisessa toiminnassakin kuitenkin tärkeää on ohjaajan perehdyttäminen sekä eläimen soveltuvuus tehtäväänsä. Erotuksena vielä edellä mainituista voidaan puhua myös eläinavusteisesta (erityis)opetuksesta (Animal-Assisted (Special) Pedagogy, AAP), jolloin opettajalla on oltava eläimen ohjaamiseen pätevyys, ja jolloin toiminta tapahtuu usein kouluympäristössä asiantuntijoiden ohjaamana (Ikäheimo 2013: 10–11).

Kansalliset suositukset lukukoiratoimintaan kirjastoissa -hankkeen taustalla on lukukoiratoiminnan suosion kasvaminen viime vuosina yleisissä kirjastoissa. Koira ei arvostele tai huomauttele virheistä, hitaudesta tai epäröinnistä. Koiran läsnäolo voi rentouttaa ja lievittää stressiä (Karppinen 2013: 149). Koiralle lukeminen on osa lukemaan innostamista, mikä puolestaan on eräs kirjastojen ydintehtävistä. Myös koirapelko voi lievittyä turvallisessa ympäristössä lempeän koiran ja tutun ihmisen läsnä ollessa (Karppinen 2013: 20). Tutkimuksissa on niin ikään todettu, että koiran lyhytaikainen oleskelu kirjastossa ei merkittävästi nosta eläinpölyn määrää, jota muutenkin on yleisissä tiloissa (Pitkänen 2014: 30).

Lukukoiratoiminnalle on näin ollen kirjastoissa hyvät edellytykset, vaikka jokainen kirjasto luonnollisesti tekee itsenäisesti päätöksen toiminnan aloittamisesta ja jatkuvuudesta.

3 LUKUKOIRATOIMINNAN OSA-ALUEET

Tässä luvussa käydään läpi ne edellytykset, jotka koskevat koira sen toimiessa nimenomaan lukukoirana. Lisäksi tässä luvussa käsitellään asioita, joita lukukoiran ohjaajalta vaaditaan, mitä lukukoirakäynnillä tulee ottaa huomioon sekä lopuksi lukukoiratoimintaan liittyviä vakuutusasioita.

3.1 KENNELLIITON LUKUKOIRA OHJAAJA

Lukukoiraohjaajan tulee olla täysi-ikäinen ja Kennelliiton jäsen. Hänen tulee ymmärtää toiminnan vaatimukset ja vapaaehtoistoiminnan henki. Lukukoiraohjaajan tulee suorittaa Kennelliiton lukukoirakurssi, sitoutua sovittuihin toimintatapoihin ja toimia niiden mukaisesti.

Lukukoiraohjaaja edustaa käynneillään Kennelliittoa ja koko lukukoiratoimintaa. Kennelliiton rooli on kehittää ja ylläpitää lukukoiratoimintaa yhteistyötahojen kanssa.

3.2 KENNELLIITON LUKUKOIRA

Lukukoiratoimintaan mukaan tulevien koirien tulee olla Kennelliiton koirarekisterissä tai FIX-rekisterissä tunnistusmerkittyinä. Lukukoiran tulee olla perusterve, ihmisystävällinen koira, joka on perusluonteeltaan sopiva lukukoiratoimintaan. Lukukoiraohjaajan tietoihin merkitään koirasta seuraavat tiedot: kutsumanimi, rekisterinumero ja rotu. Toimintaan mukaan tulevalta koiralta edellytetään myös kykyä työskennellä toisten koirien läheisyydessä.

Koiran tulee olla terve, hyväkuntoinen, yli 2-vuotias ja nauttia vieraiden ihmisten kohtaamisesta, ja sillä tulee olla hyvä ja luottavainen suhde ohjaajaansa. Koiralle on jo kertynyt kokemusta erilaisista ihmisistä, paikoista ja tilanteista. Se ei häkelly erikoisista hajuista, liukkaista lattioista tai yllättävistä liikkeistä ja äänistä. Koiran tulee rauhoittua vieraiden ihmisten seurassa.

Terveellä koiralla tarkoitetaan sitä, ettei koiralla ole sellaista sairautta tai vikaa, joka voi aiheuttaa sille jatkuvaa tai yhtäkkiä kipua tai pelkoa. Kipu voi vaikuttaa koiran käyttäytymiseen ja yllättää omistajankin. Samoin sairaudet, joissa koira saa kohtauksia, ovat este lukukoiratoimintaan mukaan lähtemiselle.

Omistajan on tunnettava koiransa ja sen tausta pennusta saakka. Koiran tulee olla peruskoulutettu. Koiran rodulla tai roduttomuudella ei ole merkitystä. Ikäviä kokemuksia saaneet koirat, aikaisemmin ihmistä kohtaan aggressiivisesti käyttäytyneet koirat tai koirat, joiden taustaa ei tunneta, eivät ole tähän toimintaan sopivia.

Lukukoiralla tulee olla käynnillä aina sen oma tuttu ja turvallinen ohjaaja. Koira ei missään vaiheessa pakoteta tai käsketä lukukoirakäynnillä ottamaan kontaktia asiakkaisiin. Koira, joka ei oma-aloitteisesti halua olla tekemisissä asiakkaiden kanssa, ei ole toimintaan sopiva. Lukukoirakin voi joskus kohdata asiakkaan, jota se ei jostain syystä halua lähestyä. Omistajan on hyväksyttävä se ja kunnioitettava tätä koiran valintaa; ohjaajan tehtävä on tässä tilanteessa selittää asia asiakkaalle. Jos näitä tilanteita alkaa olla usein, voidaan päätellä, että koiralta on vaadittu liikaa eikä se enää kestä lukukoiratoiminnan vaativia tehtäviä.

Lukukoiran tulee siis olla aikuinen koira. Koiran fyysinen kehitys on yleensä valmis kaikissa roduissa parivuotiaalla koiralla. Silloin koira tajuaa jo omat fyysiset mittasuhteensa. Osalla koirista psyykinen kehitys kestää pidempään, ja jokaisen koiran paras asiantuntija on

yleensä ohjaaja. Mieleltään kesken kehityksen olevaa koira ei kannata asettaa lukukoiratoiminnan vaativien haasteiden eteen liian nopeasti.

Hyvän ohjaajasuhteen omaava koira luottaa ohjaajaansa siinä, ettei pahoja asioita tapahdu, ja kestää siis keskimääräistä enemmän erikoistilanteissa. Ohjaaja tuntee koiransa ja osaa lukea sitä sekä ennakoida sen käytöstä.

Taustaltaan tuntemattomia koiria ei tule asettaa lukukoiratoiminnan haasteiden eteen. Tämä tarkoittaa sekä ulkomailta pelastusjärjestöjen kautta maahan tuotuja koiria että kotimaisia kodinvaihtajia, joiden taustoista ei ole tarkkaa tietoa. Näillä koirilla voi olla takanaan hyvinkin traumaattisia kokemuksia, joista ne ovat uuden hyvän kodin ansiosta jo päässeet yli. Niitä ei kuitenkaan ole syytä altistaa haasteellisen toiminnan aiheuttamalle stressille ja mahdollisille yllättäville tilanteille.

Lukukoiratoiminnalla tai siinä mukana ololla ei saa mainostaa omaa koiraansa, kenneliään tai itseään.

Kennelliiton kaverikoirakoordinaattorilla ja kennelpiirien kaverikoiravastaavilla tulee olla käytössään rekisteri, jossa on saatavilla eri kennelpiirien alueilla toimivat lukukoirakot. Toimintaan mukaan haluavien tulee täyttää koiran esitietolomake. Lukukoirille tehdään kirjallinen perehdytysmateriaali ja lukukoiraesite. Kaikkien materiaalien tulee löytyä sekä suomeksi että ruotsiksi.

Kennelliiton lukukoirat tunnistaa keltaisista huiveista. Lukukoirille on myös suunniteltu oma tunnus. Tunnuksen käytöstä sovitaan aina erikseen Kennelliiton kanssa.

Kennelliitto hoitaa valtakunnallisten lukukoiratoiminnan asioiden tiedottamisen. Kaverikoiravastaavat tiedottavat alueensa sisäisistä asioista ja informoivat lukukoirakoita Kennelliitosta tulevista tiedotteista.

Lukukoirakäynnillä

Lukukoirakäynnillä koiralla tulee olla tavallinen panta, ei kuristavaa eikä myöskään valjaita. Koiralla tulee olla myös tavallinen hihna, ei flexiä.

Lukukoiraohjaaja sopii etukäteen kirjaston tai muun käyntikohteen kanssa sopivasta rauhallisesta lukupaikasta. Ohjaajan tulee käydä tutustumassa lukutilaan etukäteen ilman koiraa. Lukukoiraohjaaja noudattaa käyntikohteen sääntöjä ja ohjeistuksia. Käyntikohteen ohjeistus laaditaan yhdessä käyntikohteen kanssa.

Suosittelun enimmäispituus lukutilaisuudelle on 2 tuntia noin 15 minuuttia/lukija. Koiran kanssa voi harrastaa lukukoiratoimintaa enintään kerran viikossa, jotta toiminnasta ei tule liian stressaavaa koiralle.

Koiran ohjaajan tulee huolehtia koiran siisteydestä. Koira lähtee lukukoirakäynnille harjattuna, kynnet leikattuina, korvat puhdistettuna, puhtaana ja terveenä. Juoksuista koiraa ei voi viedä käynneille. Tarvittaessa koiran ohjaajalla tulisi olla mukanaan pyyhe kuolan tai kuratassujen pyyhkimistä varten. Koiralle on hyvä ottaa mukaan makuualusta.

Lukuhetkessä on paikalla koiran ja lukijan lisäksi koiran ohjaaja.

Kennelliiton lukukoirakoilla on toiminnan vastuuvakuutus, jolloin korvataan henkilö- ja esinevahinkoja, joista vakuutuksenottaja tai

vakuutettu on voimassa olevan oikeuden mukaan korvausvastuussa. Lisäksi tapaturmavakuutus korvaa ohjaajalle vierailukohteessa aiheutuneen tapaturman hoitokuluja. Vakuutus on voimassa välttämättömän matkan kotoa lukukohteeseen ja takaisin. Siitä korvataan tapaturman hoidosta vakuutetulle (koiran ohjaaja) aiheutuneet kulut alkuperäisen laskun tai tositteen perusteella.

Huomioitava seikka on, että *koiraa* ei vakuuteta Kennelliitosta.

Jos kyseessä on muu kuin Kennelliiton lukukoira, on joka tapauksessa varmistettava, että koiran omistajalla on voimassa oleva laajennetun kotivakuutuksen vastuuosuus tai laajan lemmikkieläinvakuutuksen vastuuvakuutusosa, joka kattaa lukukoiratoiminnan.



3.3 KOULUTUS JA SOVELTUVUUDEN ARVIOINTI

Tällä hetkellä lukukoirien koulutus on melko kirjavaa. Jatkossa lukukoirat arvioidaan Kennelliiton lukukoirakursseilla, joita järjestetään tarpeen vaatiessa. Kouluttajina toimivat kennelpiirien kaverikoiravastaavat tai joku muu lukukoiratoiminnasta vastaava henkilö. Kaikille toimintaan mukaan tuleville järjestetään sama perustason koulutus.

Lukukoirakoulutuksen tueksi on tehty Power Point -esitys, jotta kaikilla lukukoirakursseilla käydään läpi samat asiat. Jokaisesta koirasta on täytettävä esitietolomake.

Lukukoirakurssilla ja soveltuvuuden arviointitilaisuudessa käydään läpi erilaisia kuviteltuja kohtaamistilanteita asiakkaiden kanssa, jotta nähdään, sopiiko koira mukaan toimintaan. Tilaisuudessa arvioidaan mm. vieraan ihmisen kohtaamista, käsittelyn hyväksymistä, kävelemistä erilaisilla alustoilla, henkilöryhmässä toimimista, reagoimista häiriöön sekä koirakon yleisvaikutelmaa. Soveltuvuuden arvioinnin tukena kouluttajat voivat käyttää soveltuvuuden arvioinnin tukilomaketta.

Siirtymäkauden poikkeus 1.1.-31.12.2017

Kennelliiton kaverikoiralle ja koiralle, joka on jo tehnyt lukukoiratoimintaa vähintään 6 kertaa viimeisen vuoden aikana, ei tarvitse tehdä soveltuvuuden arviointia. Siinä tapauksessa riittää, että kaverikoiraohjaaja suorittaa vain lukukoirakurssin teoriaosuuden.

Kennelliiton yhteystiedot

Kaverikoirakoordinaattori Sanna Pirinen

Puhelin (09) 8873 0204

Sähköposti sanna.pirinen@kennelliitto.fi

<http://kennelliitto.fi/koirat/lukukoirat>

4 KIRJASTON ROOLI LUKUKOIRATOIMINNASSA

Tässä luvussa käydään läpi olennaisesti kirjaston henkilökunnan vastuulla olevia asioita. Vastuunjaot saattavat vaihdella kirjasto- ja tilannekohtaisesti, kuten hankkeessa keväällä 2016 toteutetusta, yleisille kirjastoille suunnatusta kyselystä kävi ilmi. Kuitenkin tässä mainitut tehtävät ja lukukoiratoiminnan osa-alueet ovat sellaisia, joita hyvin monissa kirjastoissa hoidetaan oman henkilökunnan voimin ja joihin on yleisesti kaivattu vinkkejä tai opastusta.

4.1 TIEDOTTAMINEN

Lukukoiratoiminnan aloittamisesta on syytä tiedottaa ajoissa koko henkilökunnalle ja varmistaa, että jokaisella on riittävät valmiudet vastata lukukoiratoimintaa koskeviin asiakaspalautteisiin, jotka saattavat koskea muun muassa eläinallergioita ja eläinten pääsyä julkisiin tiloihin. On hyvä tehdä koko henkilökunnalle selväksi missä tilanteessa eläimen tuominen kirjaston tilaan on sallittua ja milloin ei. Myös siivoojille on hyvä tiedottaa asiasta, ja pyytää kenties ajoittamaan siivous lukukoiratilaisuuden jälkeen, mikäli se on mahdollista.

Sisäisen tiedottamisen lisäksi lukukoiran läsnäolosta on tiedotettava selvästi ja näkyvästi kirjaston tiloissa siten, että koiran kohtaaminen ei tule yllätyksenä kirjaston asiakkaille.

Lukukoiratoiminnasta on hyvä tiedottaa suoraan kouluille, etenkin jos lukutilaisuuden ajankohdaksi on suunniteltu aamu- tai päiväaikoja. Jos koiralle voi tulla lukemaan kuka vain, joka ilmoittautuu (ilta-ajat) tiedottamista on syytä luonnollisesti laajentaa kaikkiin tavanomaisiin kanaviin, sosiaaliseen mediaan, paikallislehtiin sekä ilmoitustauluille.

Tiedottamisessa voi olla aiheellista tuoda esille lukukoiratoiminnan tarkoitus, joka on olla osa lukemaan innostamista ja lukemaan oppimisen tukemista suorituspainottomassa ympäristössä.

4.2 TILAT JA TOIMINNAN EDELLYTYKSET KIRJASTOSSA

Osassa kirjastoja lukukoiralle on varattu oma, erillinen tila, joka on helppo kalustaa sopivaksi ja siivota aina käytön jälkeen. Joskus muusta tilasta eristettyä tai suljettua tilaa ei ole mahdollista järjestää. Tärkeintä on, että tila, oli se sitten suljettu tai avoin, olisi rauhallinen ja häiriötön. Tilan tulisi olla turvallinen sekä koiralle että lapselle.

Suomessa tehtyjen väestötutkimusten perusteella noin 18–21 % koululaisista on allergisia koiralle tai kissalle (Valovirta 2013: 48–56). Eläinpölyn määrää voi vähentää hankkimalla koira varten omia tekstiilejä, jotka otetaan käyttöön vain lukukoiran ajaksi sekä siivoamalla tilan tilaisuuden päätyttyä. Avoimessa tilassa eläinpölyn määrä ei merkittävästi lisääny, jos koira on paikan päällä vain rajoitetun ajan. Julkisissa tiloissa eläinpölyä on aina ilmassa jonkin verran (Pitkänen 2014: 30).

Koiran ohjaajalta on hyvä varmistaa etukäteen, että koira on puhdas ja harjattu ennen sen vierailua kirjastossa (ks. sivu 7). Mahdolliset allergiat ja pelot on kartoitettava ennen kuin lukija saapuu lukemaan koiralle. Jos lukukerhoista sovitaan opettajan välityksellä, on muistettava pyytää myös lukijan huoltajalta lupa.

4.3 TOIMINNAN ORGANISOINTI KIRJASTOISSA

Toiminnan järjestämistä ohjaa se, minkälainen tausta koirilla ja ohjaajilla on, ja kuuluuko ohjaaja esimerkiksi kirjaston henkilökuntaan. Kennelliitolla yhteyshenkilönä on joko kennelpiirin kaverikoiravastaava tai

muu lukukoiratoiminnasta vastaava henkilö. Kirjasto toimii yhteystahona koirakon ja lukijoiden välillä. Koiran ohjaajalle annetaan tiedoksi kirjaston yhteyshenkilön yhteystiedot ja koirakolle järjestetään mahdollisuus harjoitteluun ennen varsinaisen lukukoiratoiminnan aloittamista, mikäli koirakko ei aiemmin ole toiminut lukukoiratehtävissä.

Kirjaston henkilökunta myös perehdyttää koiran ohjaajan kirjaston työyhteisön toimintatapoihin, tiloihin sekä aineistoon. Aineistosta erityisesti lukemaan opettelevien aineistot esitellään ja varmistetaan, että koiranohjaajan ja lukijoiden saatavilla on riittävästi asianmukaista, helppolukuista materiaalia.

Usein kirjastossa on käytännöllisintä suunnitella ja sopia toiminta lukukaudeksi kerrallaan, jolloin sovitaan kuinka usein ja kuinka pitkään koiralle luetaan, ketkä lukevat ja kuka sijaistaa tarvittaessa.

Kirjaston henkilökunta pitää huolen siitä, että koirakko saa työrauhan ja että lukijat löytävät koiran luo.

4.4 LUETTAVAT KIRJAT JA LUKUPASSI TAI VASTAAVA

Kirjaston henkilökunnan tehtävänä on varmistaa, että lukemista on aina helposti saatavilla. Lukijalla voi myös olla valmiiksi kirja mukana. Kirjoista voi koota listoja, näyttelyitä tai luettaville aineistoille voi varata oman hyllytilan.

Etenkin jos lukukoiratoiminta on säännöllistä ja samalla lapsella on mahdollisuus päästä lukemaan useasti, lukijalle voi antaa lukupassin tai -diplomin, johon saa merkinnän, tarran tai leiman jokaisesta lukukerrasta. Lukupassi tai -diplomi innostaa lukijaa tulemaan uudestaan lukukoiran vastaanotolle.

4.5 KIRJASTOJEN LUKUKOIRATOIMINNAN YHTEYSHENKILÖIDEN VERKOSTO

Yleisten kirjastojen lukukoiratoiminnan yhteyshenkilöt auttavat alueensa kirjastossa lukukoiratoiminnan järjestämiseen liittyvissä kysymyksissä. Heidän yhteystietonsa on kerätty keväällä 2016.

5 YHTEENVETO

Laatusuositus on laadittu yhteistyössä Kennelliiton kanssa, jonka lukukoiratoiminta eriytetään jatkossa kaverikoiratoiminnasta. Tämä helpottaa ja selkiyttää myös kirjastojen ja koirakoiden välistä yhteistyötä.

Kennelliitto varmistaa sekä koiran ohjaajan että koiran sopivuuden lukukoiratoimintaan ja kirjastot puolestaan organisoivat tiloissaan tapahtuvaa lukukoiratoimintaa, tiedottavat siitä ja luovat turvallisen ympäristön toiminnalle. Tällä tavoin luodaan yhdessä kaikille osapuolille suorituspainesta vapaa ja miellyttävä tilaisuus lukemisen harjoitteluun ja tehdään työtä lukutaidon edistämiseksi.

Laatusuosituksen PDF-versio on luettavissa osoitteessa
<http://kirjasto.mikkeli.fi/sivut/hankkeet-ja-raportit>

6 LÄHTEITÄ

Ikäheimo, Kaija (toim.) 2013: Karvaterapiaa: eläinavusteinen työskentely Suomessa. Helsinki: Solutions Models House.

Kansalliset suositukset lukukoiratoimintaan kirjastoissa -hankkeen yleisille kirjastoille suunnattu kysely kirjastojen lukukoiratoiminnasta, Mikkelin kaupunginkirjasto 04/2016

Karppinen, Sanna 2013: Koira lapsiperheessä. Helsinki: Art House.

Kennelliitto: "Lukukoiratoiminta" -hankeraportti 1.11.2016

Pitkänen, Paula 2014: Börje, Hilma, Sylvi ja moni muu: lukukoirat yleisissä kirjastoissa. Turun ammattikorkeakoulu: opinnäytetyö.

Saatavilla 1.11.2016 <http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2014061012465>

Valovirta, Erkki 2013: Eläinallergiat. Teoksessa Ikäheimo, K. (toim.) 2013: Karvaterapiaa: eläinavusteinen työskentely Suomessa. Helsinki: Solutions Models House.